

Az Angol Állami Levéltár háborús dokumentumai

Európában a levéltárak hivatalos, egységes és tudományos alapra való helyezésére csak a XVIII. század folyamán került sor. Mária Terézia uralkodása idején W. A. Kaunitz vezetésével Bécsben megszervezték a *Haus-, Hof- und Staatsarchivot*, amely mindenekelőtt a dinasztia, az udvar és az állam érdekeit szolgálta. Mintáját azután több más európai ország is követte.

A francia forradalom idején két — a későbbi szervezést nagyban meghatározó — új elv merült fel. Egyrészt a levéltárakat a nemzet kincsének, birtokának tekintették, másrészt megkövetelték a köz szolgálatába állításukat. E két elv valamilyen formában azután minden országban érvényesült, és alapjában megváltoztatta a középkori szervezési formákat.

Az angol levéltárak átszervezésének gondolata 1802-ben vetődött fel, amikor bizottságot létesítettek, amelynek tanulmányoznia kellett, hogy a nemzet szempontjából fontos történelmi dokumentumokat hogyan lehetne egyetlen helyre összegyűjteni és megőrizni. A régi formákhoz való ragaszkodás miatt a bizottság munkája csigalassúsággal haladt, végre azonban 1838-ban megszületett az Állami Levéltár Törvénye (*Public Record Act*), és még abban az évben Londonban megszervezték az Állami Levéltárat (*Public Record Office*). Ennek vezetője a *Master of the Rolls*, a főlevéltáros (szó szerinti fordításban: a Tekercsek Öre) címet viselte. A törvény előírta a fontos állami ügyiratok megőrzésének módját és titkossági idejét. A második világháború után, 1957-ben új levéltári törvényt hoztak, és a régi elnevezéseket is megváltoztatták. Az új törvény szerint is az Állami Levéltárban kell elhelyezni a külügy- és hadügy-, valamint a gyarmatügyi minisztérium iratait, melyeknek titkossági idejét — jellegük szerint — a törvény 30 vagy 40 évben állapítja meg, vagyis harminc-negyven éven át ezek az akták — bizonyos jól meghatározott állami érdekekkel kapcsolatos esetek kivételével — nem állhatnak sem a nagyközönség, sem a tudományos kutatók rendelkezésére. A törvény értelmében minden év elején az Állami Levéltár közzéteszi a harminc évvel korábbi ügyiratokat, és ezzel hivatalosan feloldja titkosságukat.

Ebben az évben — a három évtized letelte után — az 1941-ből származó dokumentumokat kellett volna hozzáférhetővé tenni, a kormány azonban úgy vélekedett, helyesebb, ha a háborúra vonatkozó gazdag és sokrétű anyagot nem részletekben, hanem a maga egészében vonja ki a tilalom alól, és ezért a háború öt nehéz évének, vagyis 1941—1945 időszakának okmányait tette közzé. (Az 1939—1940-es évek okmányait már korábban kiállították, vagyis a harminc év letelte után.) A január 1-én megnyílt kiállítás 950 kötetben a háborús kormány üléseinek

feljegyzéseit, jegyzőkönyveit, memorandumait és egyéb természetű okmányait tartalmazza, de a külügyminisztériumnak erre az időszakra vonatkozó ügyiratait, minthogy előkészítésük a kiállításra igen nehéz feladat, az év folyamán teszik közzé.

A kormány ügyiratainak hatalmas tömkelegéből, a *The Times*ban megjelentek alapján, itt néhány anyagot ismertetünk, amelyek a kor hangulatát kevésbé ismert, de nem jelentéktelen mozzanatokban tükrözik.

1945 áprilisában az angol kormányt sokat foglalkoztatta a háború befejezése és a győzelem megünneplése. Abból a feltevésből indult ki, hogy az ellenség hivatalosan nem fogja megadni magát, ezért a szövetségesek egyszerűen bejelentik, hogy Németországban a szervezett ellenállás megszűnt, és ezzel a háború véget ért. A kormány úgy döntött, hogy a győzelem kivívását harangzúgással és kivilágítással köszöntik, de a veszély elmúlását jelző szirénák nem búgnak fel.

Az oktatásügyi miniszter, R. A. Butler, memorandumot köröztetett, melyben az újságírókat, történészeket és politikusokat felkérte a háború történetének megírására, és e célból munkaközösségeket szervezett. Earl Marshal, Norfolk hercege aprólékos tervet dolgozott ki arra vonatkozólag, hogy a parlament miképpen tartsa meg első ünnepi ülését a megrongálódott westminsteri palotában. A közelgő választásokra való tekintettel a kormány elhatározta, hogy minden hivatalos jelöltnek egy-egy tonna papirost utal ki a választási propaganda céljaira.

Május 7-én Eisenhower tábornok kézhez kapta az összes német haderők felétel nélküli fegyverletételéről szóló okmányt. Mivel a szövetségesek hivatalos fegyverletételre a hitleri Németország részéről nem számítottak, ez az okmány bizonyos vitát és nézetkülönbséget keltett közöttük abban a kérdésben, hogy a nagyfotosságú hírt hogyan és mikor közöljék. Jóllehet a fegyverletételről rádió értesítették a német csapatokat, és az amerikai rádióadók minden nyelven közvetítették az „örömmüzenetet“, mégis a háború végének hivatalos bejelentésére a szovjet álláspontnak megfelelően csak május 8-án kerülhetett sor.

Truman elnök telefonon közölte az angol kormánnyal, hogy ő magáévá teszi a szovjet álláspontot. A kabinetben Churchill sajnálkozott amiatt, hogy a népet megfosztják a győzelem spontán örömétől és megünneplésétől. Hosszas megbeszélések és viták után arra az álláspontra jutottak, hogy Churchill május 8-án délután hivatalosan bejelenti a háború végét, és ezt a napot szünnapnak nyilvánítják.

A háború utolsó hónapjaiban sokat foglalkoztatta a kormányt az a kérdés is, hogy mi legyen Hitler meg Mussolini, valamint az ellenség más, feltehetően fogságba kerülő vezetőinek a sorsa. A lordkancellár, Simon, részletes memorandumot dolgozott ki, amelyben azt fejtette, hogy az ellenség vezéreit, személyük azonosítása után, minden peres eljárás nélkül azonnal ki kell végezni. Javaslatát azzal indokolta, hogy e vezetők embertelen magatartása vezetett a háború kirobbanásához, a háború alatt pedig e magatartást további gaztettekkel tetézték. Ha peres eljárást indítanának ellenük, ez túl hosszúra nyúlna, és bonyolult kérdéseket

vetetne fel, a brit igazságszolgáltatás ugyanis nem tehetné magáévá azt az elvet, hogy a törvényszéki eljárás esetében a vádlottak ne részesüljenek megfelelő jogvédelemben. Valamely közös, az angol, az amerikai és a szovjet törvényeken alapuló bíróság formálisan — úgymond — nem tehetne eleget a törvényesség követelményeinek. Hitler viszont azt a képtelen érvet hozhatná fel védelmére, hogy a múltban több ország indított támadó és területszerző háborút, de azok vezetőit a nemzetközi jog alapján még sohasem állították törvény elé, s nem nyilvánították őket háborús bűnösöknek. Simon még a néphangulat megváltozásától is tartott. Hogy mindezek a bonyodalmak elkerülhetők legyenek, azt javasolta, hogy az ellenséges vezéreket először lőjék agyon, s elvi likvidálásukat bízzák a történelemre.

A kabinet áprilisban tárgyalta a memorandumot, valamint az ezzel összefüggő további kérdést: mi legyen a fogságba esett ellenséges politikai vezetők és hadvezérek sorsa. A vita során sokat foglalkoztak a nemzetközi törvényszék felállításával, vagyis azzal az amerikai és szovjet javaslattal, mely a háborús bűnösöknek törvényszék elé állítását szorgalmazta, és lehetőséget biztosított a vádlottak védelmének a megszervezésére is.

Az angol kormány úgy vélte, hogy a javaslat összetéveszti a politikát az igazságszolgáltatással. Az ellenérv az volt: az eljárás törvényessége kétséges volna, a náci vezéreknek mégis alkalmul szolgálhatna, hogy hosszú beszédekben próbálják igazolni cselekedeteiket. Lehetővé válna számukra — és valószínű, élnének is ezzel a lehetőséggel —, hogy halogató taktikához folyamodjanak, és végeláthatatlanul elnyújtás a pert, de még az is megtörténhetik, hogy Hitlert az eljövendő német nemzedékek előtt vértanúvá avatják.

Mindezt szem előtt tartva, a kormány arra az álláspontra jutott, hogy a pernél sokkal megfelelőbb lenne, ha a náci vezéreket törvényen kívül helyeznék, és mihelyt a szövetségesek fogságába kerülnek, azonnal kivégeznék.

Az ülésen jelen levő dél-afrikai miniszterelnök, Smuts tábornok, ellene volt a javaslatnak, mert úgy gondolta, hogy „embereket peres eljárás nélkül agyonlővetni nagyon veszedelmes precedenst jelenthet“. Churchill, aki nagy kedvelője volt a történelmi precedenseknek, egy Tudor-féle megoldást javasolt: a kormány kérje fel a parlamentet, hogy hozzon jogfosztási törvényt, amely a törvényben megnevezett náci vezérekről kimondja, hogy a legsúlyosabb büntetéssel, fejvesztéssel sújthatók.

A légügyminiszter, Archibald Sinclair, egy másik ötlettel akarta kijuttatni a kormányt a nehéz helyzetből: „Hitler és sok más náci vezető — állapította meg — egyben katona is, következésképpen mint katonákkal kell velük elbánni, vagyis számukra nem engedélyezhető az életbenmaradás joga.“ (Ezt a jogot biztosították a hadifoglyoknak.) Ez törvényesítette volna azonnali kivégzésüket, és bármennyire kegyetlen eljárásnak tűnik, kétségtelenül vannak történelmi precedensek.

A nehéz kérdést Hitler öngyilkossága az ő személyét illetően megoldotta. A szovjetek és az amerikaiak azonban kitartottak a háborús bűnösök nemzetközi törvényszék elé állítása mellett. Egy újabb minisztertanács végül is arra a következtetésre jutott, hogy helytelen volna a másik két szövetség álláspontját ellemezni, vagy pedig megtagadni a vádlottaktól azt a lehetőséget, hogy nézeteiket kifejtsek. Elhatározták, hogy elfogadják egy nemzetközi törvényszék felállítását, de a Szovjetunióra és az Egyesült Államokra bízzák az igazságszolgáltatási eljárás kidolgozását. A miniszterelnök rámutatott arra, hogy Hitler, Mussolini és más hírhedt vezetők halálával a helyzet alapján véve megváltozott, és valószínű, hogy a háború befejezése előtt még másoknak is beteljesülhet a sorsa.

Montgomery marsall néhány héttel később az egyik fő háborús bűnös, Joachim von Ribbentrop titkos levelét közvetítette a kormánynak. Azt mondta a levélről, hogy Hitler utolsó üzenetét tartalmazza a brit nép számára, melyet halála előtt előszóban közölt Ribbentroppal. „Az üzenet“ a valóságban nem volt más, mint Ribbentrop összefüggéstelen, nyelvtanilag hibás védekezése; most már remegett az akasztófától, és új taktikával próbálkozott. Levelében azt írta, sem neki, sem legtöbb kollégájának nem volt halvány fogalma sem arról, hogy a koncentrációs táborokban mi megy végbe, és úgy véli, hogy a foglyokkal való embertelen bánásmódot csak képtelen magatartásnak lehet minősíteni. „Minden tisztességes német — írja a levelében —, akárcsak én, csak sajnálkozni tud az ilyen cselekményeken.“ Ő maga — úgymond — Angliát mindig második hazájának tekintette, bár azt a hazugságot terjesztették róla, hogy gyűlöli az angolokat. Mind ő, mind a Führer, elsősorban és szüntelenül egy angol—német szövetség létrejöttét óhajtott. Utolsó beszélgetésükben pedig Hitler azt fejtegette neki, hogy a háború a nacionalista és a kommunista világnézetek közötti háború volt, és a béke az angol meg a német nép között alapvető szükségesség, ha mindkét nép életben akar maradni. Ribbentrop szerint Hitler erről szónokolva hirtelen feléje fordult, és elmondta részleteiben kimeríthetetlen, ostoba szónoklatai egyikét, melyet azzal zárt, hogy a történelem majd igazolni fogja őt.

*

A dokumentumok közül különös érdeklődésre tarthat számot Roosevelt elnök és Churchill között 1944 szeptemberében a Hyde-parkban lefolyt beszélgetés gyorsírási feljegyzése. A beszélgetés tárgya a félelmetes új eszköz, a „Tube Alloys“, vagyis a készülő atombomba volt. Abban egyeztek meg, hogy az ügyet a legnagyobb titoktartással kezelik, de amikor a bomba véglegesen elkészült, alapos megfontolás után esetleg a japánok ellen fogják felhasználni, akiket előre figyelmeztetnek, hogy a bombázást mindaddig megismétlik, amíg a fegyvert le nem teszik.

*

Montgomerynek 1943 márciusában a Nyolcadik Hadsereg főhadiszállásáról kézzel írott levele jól érzékelteti a kor hangulatát és a hadban álló felek erőviszonyainak megváltozását. „Kedves Alex — írja a tábornok —, itt minden jól megy. Ha Rommel megtámadna engem, fogadok, hogy véres orral távozna... Ma már könnyen megállíthatjuk, visszavonulásra kényszeríthetjük, azután pedig felgöngyölíthetjük csapatait...“ A „bombázó“-nak nevezett Arthur Harris légügyi marsall merész kalóztervet dolgozott ki Mussolini levegőbe röptetésére. A kémiszolgálat ugyanis azt jelentette, hogy Mussolini — „mint pontos természetű ember“ — mindennap délelőtt 9 órakor érkezik római hivatalába. Ennek megfelelően alacsony repülő Lancasterek pontosan 9 óra 30 perckor rácsapnának e hivatalra, és Mussolinival együtt levegőbe röptenék. A tervet azonban az illetékesek nem hagyták jóvá.

*

1942-ben amerikai csapatok érkeztek Angliába, és magukkal hozták a „négerkérdést“. A külügyminiszter emlékiratban fejtette ki azokat a módszereket, amelyekre a „négerkérdésre“ való tekintettel a brit hadsereg, különösen pedig a női segédcapatok kioktathatók. Az emlékirat meghatározza azt a magatartást, amelyet az angoloknak a négerekkel szemben kellett volna tanúsítaniuk, össz-

hangban az amerikai elképzelésekkel és az amerikai gyakorlattal. A kormány általában helyeselte az emlékirat megállapításait, és véleményét e szavakkal öszegezte: „Kívánatos, hogy ennek az országnak a népe ne legyen túl barátságos az amerikai színes bőrű katonákkal.“

A brit kormány nem kifogásolta, hogy az amerikaiak Nagy-Britanniában a színes bőrű csapatokat különválasztják; de úgy vélte: az amerikaiak nem várhatják el, hogy az elkülönítést a brit kantinekban, kocsmákban, színházakban és mozikban is bevezessék. A gyarmatügyi miniszter, Cranborne lord, rosszállását fejezte ki a javaslatl szemben, és nem helyeselte azt a megfogalmazást, hogy a britek tartózkodjanak a túlságos baráti kapcsolatoktól a színes bőrűekkel. Kifejtette, hogy a múltban a brit lakosság soha nem kapott olyan eligazítást, hogy ne tanúsítson barátságos magatartást az országba érkező brit színes bőrű alattvalók iránt. Egy ilyen szabályzat bevezetése — mondotta — Angliában sértődöttséget, a gyarmatokon pedig elégedetlenséget válthat ki.

Egy hirtelenében megalakított bizottság körlevelet készített, és azt bizalmas jelleggel köröztette a magas rangú tisztek között. A körlevél erőltetetten, a négerrek iránt tanúsított jóindulattal igyekezett megmagyarázni az Egyesült Államok faji problémáját. „Dél — írja a körlevél — félig a forró égövhez tartozik, ahol a színes emberek könnyebben tudnak dolgozni. A fehér lakosság (ti. az amerikai) még mindig hajlamos arra, hogy a négereket gyermekeknek tekintse, akikért erkölcsi felelősséget érez. Mint gyermekek, a négerrek gyakran szeretetet és csodálatot váltanak ki, de nem tekinthetők egyenlőknek a fehér férfiakkal és nőkkel, mint ahogy a gyermekek sem tarthatók egyenlőknek a felnőttekkel.“

Az okmány nehezen valóra váltható „gyakorlati tanáccsal“ végződik: „Ha fehér vagy színes bőrű amerikai katonák társaságában van (példának okáért, ha fehér amerikai katonák olyan kantineba vagy bárba lépnek be, ahol Önt színes bőrű amerikaiak társaságában találják), tartsa kötelességének úgy viselkedni, hogy a kellemetlenségeket elkerülje. Sokkal jobb azonban elkerülni az ilyen helyzeteket. Ha egy fehér nő egy amerikai néger társaságában sétál, valószínű, hogy ez vizsályt és rossz érzést vált ki, és maguk a néger katonák is félreérthetik.“ Egy jelentés beszámol arról, hogy történtek incidensek, amikor például jószándékú személyek fehér és színes bőrű katonákat ugyanarra az időre hívtak meg házukba.

A kormány felkérte a sajtót, hogy egyáltalán ne utaljon erre az okmányra, mert megítélése szerint „ez lenne a legjobb lehetőség a rossz publicitás és, amint mi kívánjuk, mindenfajta publicitás elkerülésére“.

Szováti Endre

A politológia partnereiről

Nem szűznemzés útján jött létre, és nem önállásra rendezkedett be a marxista politológia, amelynek művelését a nemzetközi élet viszonylatában is feladatunknak tudjuk. Amióta ez az életerős, kitűnően fejlődő új diszciplína „hozzáférhet saját tárgyához“, marxista (vagy marxista igényű) művelői, a nyílt és nyíltabb politikai feltételek hivatott tudatosítói, a központi fogalom, a szocialista elvek megvalósítására törő érdekek bajvivői, már a kaptatón egyre lelkesebben ismerik fel, hogy foglalatosságaik tárgyának fogamzásakor, a jó vagy

javuló konstellációnak köszönhetően, milyen kedvezőek voltak a feltételek, milyen nagy energiájú lehetett a diszciplinateremtő aktus. A történelmi materializmust adottságaitól lényegében semmi sem foszthatta meg, duzzadó ereje mindig is áhitotta az új partnereket, hiszen „cselekvő részese a történelemnek“.

A vitázó hajlandóság felbuzdulása során kiderült, hogy a marxista politológia nemcsak a nem marxista politológiával (tehát közvetlen ellentétpárjával) zajló eszmei összecsapásban korszerűsíti szüntelen önmagát, hanem kötelességszerűen számba veszi a tudományok nem politológiai jellegű, de kisu-gárzásukban világnézeti és politikai vonatkozásait, még akkor is, ha ezek távol állnak attól, ami a marxista gondolatvilágra a legjellemzőbb. Ez az interdiszciplináris párbeszédre mindenkor kész attitűd távolról sem azt jelenti, hogy a marxista politológia ne tekintené önmagát a társadalmi mozgás egyik nagyon is elkülöníthető formája szakosodott résztudományának. Hanem éppen azt jelzi, hogy önállóként is próbálgatja erejét: más mozgásformák szakosított tükrözéseinek saját szempontú lemerésében és értékelésében.

Az avatkozó olvasó a fentiek előrebocsátása nélkül is nyilván tisztában van azzal, hogy sem Arnold J. Toynbee, sem Claude Lévi-Strauss nem a politológia művelője, még kevésbé marxista. Nevükkel többször találkozhatott már folyóiratunkban, mindenképpen eltekinthetünk tehát bemutatásuktól, méltatásuktól, különbözőségeik szemléltetésétől, hiszen a lényegbevágó bírálatnak csak kettejük jól megkülönböztethető „önkörében“ volna értelme és a történész, a filozófus, a szociológus, az etnológus kétségbevonhatatlan illetékességébe tartozik.

Toynbee alább közölt írása politológiai kicsengéseinek értelme viszonylag könnyen megfeythető. A történelem fő színterén, az emberi viszonylatokban a sikertelenségek tragédiájára utalva a szerző nem örül, és nem is örülhet kelőképpen a tudomány és a technika lényegében másodlagos világában realizálódóknak. Minduntalan visszatér az apartheidre, mindenfajta megkülönböztetésre, amely szerinte is a politikában megnyilvánuló embertelenség fő bűne. Tartalmilag éppen a rasszizmusra utaló szép sorai készítik elő a gondolati átívelést Lévi-Strauss tanulmányába, amely faj és kultúra viszonyait taglalja. Problematikusabban. A „ziccerekre“ hajlamosabb politológusnak sok kísértést kínálva.

De ne engedjünk a kísértésnek, ne bizonygassuk, hogy az ember mégsem „földi majom“ vagy „lisztféreg“, melynek „toxikus váladéka“ a fajgyűlölet, mert rövidlátás volna ezt kiolvasni a szövegből; de még arra se vetemedjünk, hogy felrójuk a primitív társadalmak tapasztalatainak — történelmietlen? — általánosítását az immár UNESCO-problémák szintjén küszködő kor viszonylataira. Ingoványos talajra lépniék, terra incognitára. A strukturalizmus legalább olyan ezoterikus, mint a relativitáselmélet, pedig ez utóbbit is a továbbiakban ugyancsak a dialektikus materializmus, ergo a történelmi materializmus, ergo a politológia tartópillérei között kívánjuk számon tartani.

Akár tetszik, akár nem (de inkább igen!), Lévi-Strauss alkot, s hat azokra az írókra, képzőművészekre, esztétákra, szociológusokra, akikkel aztán már — adódható esetekben — „direktben“ kell társalkodnia a politológiának.

Csakhogy feltehetően nem azokkal a szövegrészekkel hat, amelyek akár az alábbi tanulmányban is könnyűszerrel fülöncsíphetők (a kisebbségi közöségek példajaként a hippiket említi; az egymás iránti türelem egyik feltételének a megfelelő fizikai távolságot hiposztazálja; az eredetiséget a mással megvalósult tökéletes kommunikációtól félti; az igazi alkotás — szerinte — „megtagadó“ vakságot tételez fel más értékek iránt). Akire ezzel hat, azzal fölösleges volna vitázni.

Ez is van tehát, de Lévi-Straussnál van „remény a történelem alakulásában beálló változás“-ban, s „a bajoknak a tudatlanságnál és előítéletnél mélyebbre nyúló gyökerei“ is vannak.

Talán egy Sartre-szövegrészlet valamelyest eligazít a strukturalizmus lehetséges politikai áttéteit illetően, s a tekintetben, hogy visszaél vele — legalábbis kockázatos. „Lévi-Strauss több ízben tiltakozott az ellen, hogy a struktúra fogalmával visszaélnek olyan területeken, ahol alkalmazása valóban nagyon kockázatos: példának okáért az irodalmi kritikában. Azok a kutatások, amelyeket ő a saját területén végez, pozitívak. Egészen bizonyos, hogy a strukturális elemzés lehetővé teszi a rokonsági viszonyok bonyolult rendszerének vagy a mítosz archaikus társadalmakon belüli jelentésének jobb megértését. A struk-

turalizmus azonban, abban a formájában, ahogyan Lévi-Strauss felfogja és alkalmazza, sokban hozzájárult a történelem mai lejárataához, amennyiben a módszer csak már megalkotott rendszerekre, például a mítoszokra alkalmazható. A mítosznak minden bizonnyal az a funkciója, hogy magába olvassza azokat az abszurd vagy visszatetsző elemeket, amelyek egy társadalom életét fenyegetik, de az sem vitás, hogy a mítoszt emberek dolgozták ki, formálták meg. [...] Nekem gyakran vetik a szememre »historizmusomat«. Ha egyeseknek hinni lehetne, én az embert, az alanyt, közvetlenül belelőkném a történelem bizonytalan, széles sodrú mozgásába. Sosem mondtam ilyesmit. Szerintem is az ember a struktúra terméke, de csak annyiban, amennyiben meghaladja azt. Ha úgy tetszik, a történelemnek vannak pillanatnyi megdermedései, s ezek a struktúrák. Az ember készen kapja a struktúrákat, és ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a struktúrák produktuma. De készen kapja őket olyanformán is, hogy maga is cselekvő részese a történelemnek, olyannyira, hogy nem térhet ki az adott struktúrák lerombolása elől, hogy újakat hozzon létre helyettük, amelyek majd újra meghatározzák őt. Ahogy Marx mondja: »a munkás titka a burzsoázia halála.«

Farkas László

Emberség és embertelenség a politikában

Manapság az emberiség irtózatát a háborútól főként annak tulajdoníthatjuk, hogy a rombolás erői félelmetesen megnövekedtek. A gyors technológiai fejlődésnek a fegyverzet „tökéletesítésére“ való alkalmazása következtében a háború kétségtelenül mind borzalmasabb formákat ölt. Mindössze néhány évtized telt el azóta, hogy a nyugati világ népei megrendültek és megrémültek: az arcvonalak mindkét oldalán vágóhídra hurcolják az ifjúságot a hatalmak nagy megütközésében, amelyet második világháborúnak nevezünk. Addig soha nem tapasztalt méretű, szelektív emberáldozat volt, eltörpültek mellette az azték kegyetlenségek. A légi bombázások a spanyolországi polgárháborúban, az atombomba feltalálása és bevetése a második világháborúban nem hagy kétséget afelől, hogy egy következő háborúban az emberáldozatok nem lesznek szelektívek, hanem a háború már taláalomra szedi áldozatait, miként a vietnami háború erre tanúságként szolgálhat.

Érthető, hogy sokan józanul belátják: a háború felszámolása immár abszolút szükségesség. Ugyanakkor felismernek egy olyan igazságot, amelyet a kvékerek már háromszáz esztendővel ezelőtt vallottak, azt nevezetesen, hogy a háború elleni fő érvnek nemcsak az értelemre apellálóknak kell lennie, hanem etikai természetűnek is. A háború most már valóban pusztító. S mégis akadnak olyanok, akik természetesnek tartják, s a technológia gyors fejlődését továbbra is a háború romboló erejének növelésére igyekeznek felhasználni.

A fegyverzetek növekvő hatékonysága nagy eltérésekhez vezet az emberek háborúval kapcsolatos magatartásában. A nézetek nagyon különbözők, és a szélsőségek felé tendálnak. A háború kérdésében főként az sarkítja a megítéléseket, hogy barbársága, amely az 1914 óta vívott harcokban már jócskán megnyilvánult, elképzelhetetlen méreteket öltött. Igaz, a polarizálódás nemcsak a háború megítélésében, hanem a világ minden problémakörében kifejezésre jut. Az emberiség

két része — a háborút felszámolni szándékozók és a háborút a technológia gyors fejlődése adta lehetőségekkel hatékonyabbá tenni igyekvők — között folyó harc csupán egyik aspektusa (minden bizonnyal a legszembetűnőbb és a legsúlyosabb következményekkel járó vonatkozása) az emberség és az embertelenség párviadalának.

Tudomásom szerint nem volt még korszak, amelyben az emberség — ez az emberi mivoltunkban bennünket, embereket egymáshoz fűző érzés — oly általánosan megbecsült, oly jelentős mértékben irányelvként szolgáló lett volna, mint éppen napjainkban. A római író, Terentius egyik hősének híres és megrázó szavai — „Ember vagyok, tehát semmi sem idegen tőlem, ami emberi“ — tulajdonképpen jellemzőbbek a mai világra, mint az i. e. II. évszázad görög-római szellemiségére. Ám az idők mégis csak lehetővé tették, hogy az emberek semmibe vegyék a józan felismeréseket, s — irgalmatlan doktrínákra hallgatva — igazoltnak hiessék kegyetlenkedéseiket.

A háborús öldöklések rituális formáitól eltekintve az emberek a legrégebb időktől kezdve mészárolják egymást; erről a hagyományokból is értesülhetünk. De csak a mi korunkat érte az a „megtiszteltetés“, hogy a mészárlás új módját új szóval fejezze ki: „genocidium“. A XX. századi genocidiumot az különbözteti meg minden előzőtől, hogy most már hidegvérrel követik el, valamely tirannus előre megfontolt szándékkal kiadott parancsára, olyanok, akik a jelenkori technika és szervezőtudomány — a mészárlás rendszeres és tökéletes végrehajtásához szükséges — minden eszközével rendelkeznek.

Akit meggyilkolnak, rosszabbul jár, mint az, akit elüldöznek vagy megfosztanak hajlékától és vagyonától. Hiszen a száműzött hontalansága árán legalább az életét megmentheti, s amíg él, remél; reméli, hogy egyszer csak eljön a hazatérés nagy napja, s jóváteszik a vele szemben elkövetett bűnt, esetleg kártalanítják, majd letelepítik egy megfelelő helyen, ahol újra gyökeret ereszthet. Egész népeiségek vagy kisebbségek száműzése a régiek időnként alkalmazta barbár gyakorlatának nagyobb arányú megismétlése; akkoriban az ilyen műveleteket kevesebb kegyetlenséggel s nem oly kíméletlen pedantériával hajtották végre.

A lakosság kevésbé népes rétegeinek megfosztása jogaitól és megvetése nem új megnyilvánulási formája az embertelenségnek. A múltban is üldöztek embereket vallásuk, nemzetiségük vagy fajuk miatt. Ártatlan emberek üldözése önmagában is erkölcstelen cselekedet, bármire hivatkozzanak is az üldözők; de a leggyűlöletesebb a faji különbségek miatti aktív vagy passzív üldözés. A faji különbségek megváltoztathatatlanok mindaddig, amíg kemény törvények akadályozzák vegyes házasságok útján vagy házasságon kívüli nemi kapcsolatok következtében történő felszámolásukat. Ezzel szemben vallást vagy nemzetiséget változtatni lehet, akár önkéntes elhatározás alapján, akár kényszernek engedve, sőt, az üldözött még jutalomban is reménykedhet, ha feladja hitét vagy nemzetiségét. Dél-Afrikában egyre súlyosabb formákban nyilvánul meg a fajüldözés; a faji különbségek keveredés útján való kiegyenlítését a „fehér“ kisebbség hozta szigorú törvények tiltják. Ugyanilyen téves útra lépett a Rhodésiában hatalmon levő „fehér“ kisebbség is. Az Egyesült Államok déli államaiban — egy évszázaddal a rabszolgaság felszámolása után — az északi „fehér“ kisebbség határozott erőfeszítést fejt ki a faji „integrálás“ megvalósítására, és sikerült is rákényszerítenie politikáját a gögös Délre.

Akárcsak az „apartheid“, az integrálás is törvénykezés kérdése, pedig törvényekkel e kérdéskörben sem lehet többet megoldani, mint az élet bármely más területén. A törvény elégtelenségének az az oka, hogy hatóköre nem terjed ki a

teljes társadalmi élet minden vonatkozására. Sok olyan társadalmi viszonylat van, amely törvényekkel nem szabályozható. Az „apartheid“-törvények is teljesen hatástalanok volnának, ha a Dél-Afrikában hatalmon levő „fehér“ kisebbség többsége állást foglalna a diszkrimináció e formája ellen. Az Egyesült Államok „integrációs“ törvényei is csak oly mértékben hatályosak, amilyen mértékben megfelelnek az uralmon levő „fehér“ többség érzületeinek és magatartásának. Mostanában, amikor a néger lakosság mind nagyobb százaléka távozik a déli államokból, és költözik északkelet ipari központjaiba, az északi társadalom „fehér“ tagjai ugyanolyan ellenszenvet tanúsítanak a négerrel szemben, mint a déliek azóta, hogy államszövetségük vereséget szenvedett a polgárháborúban, s a rabszolgaság felszámolása kérdésessé tette a „fehérek“ uralmi pozíciójának az örökérvényűségét. Még ha a törvény az amerikai négert egy szintre helyezi is „fehérrrel“, ez még nem biztosíték arra, hogy a néger olyan munkát és olyan fizetést kap, mint „fehér“ kollégája, s arra sem, hogy a tanulás terén is egyenlő lehetőségei legyenek.

A négereket a legnagyobb jóhiszeműséggel arról biztosították, hogy felszabadításuk, majd az azt követő integrálásuk véget vet hátrányos helyzetüknek, s lehetővé teszi életszínvonaluk emelkedését. De a négerrel szemben csalatkoztak, s emiatt csak nőtt keserűségük és reménytelenségük. Az utóbbi időben az Egyesült Államok színes bőrű lakosságának egy része saját akaratából akar „apartheid“-ot, s már harcol is érte. Az északkeleti négerrel szemben ezen új célja nagy veszélyeket rejt magában: a véres faji zavargások megismétlődhetnek és kiterjedhetnek.

Manapság már a Föld bármely pontjáról útnak lehet indítani a Föld bármely más pontja felé atomtöltetű robbanófejjel ellátott rakétát. Sokszor azon gondolkodom, vajon egyáltalán van-e valaki, aki fel tudná becsülni a már felhalmozott atomfegyver-készletekkel okozható fizikai pusztítások arányait. Az apokaliptiszisnek az a leírása, amely az Evangélium szerzőjétől az i. u. I. századból ránk maradt, sokkal szuggesztívebb képet fest a leselkedő katasztrófáról, mint bármely tudományos-fantasztikus regény.

A fizikai energia atomrombolással való felszabadításának óriási technológiai teljesítményét rövidesen bűnös alkalmazása követte. A magfizika felfedezéseit borzalmas fegyverek előállítására használták fel, s hasonló buzgalommal és sikerrel fejlesztették a rakéta-technikát, hogy az atomtöltetet célba lehessen juttatni. Ugyanakkor a rakéatechnikai kutatások a Föld felszínéről a kozmikus térségig terjesztették ki az ember cselekvésének határát, s lehetővé teszik a behatolást új világokba. Az atomenergia éppúgy állítható a rombolás, mint az építés szolgálatába. Békés felhasználása egyszer — valószínűleg napjaink leggazdagabbjai számára is elképzelhetetlen — bőséget nyújt a világ legszegényebb embereinek. De ez ideig az atomerő békés felhasználása sokkal lassabban halad, mint katonai célokat szolgáló alkalmazása. A nukleáris energia tudományában szakosodott tudósok és technikusok első nemzedékének tehetsége mindmáig lealacsonyító, társadalmiatlan célok szolgálatában állt, minthogy az atomenergia fölött kivívott uralomhoz tömeggyilkosságok elkövetésének lehetősége társult.

Amióta őseink emberré váltak, az „erkölcsi szakadék“ egyre szélesedik, s irtóztató, már-már feneketlen mélységűnek tűnik. Visszapillantva a tudomány és a technika haladásának módjára, két tendenciát figyelhetünk meg. Az egymillió év alatt, amióta az ember létezik, a haladás egy ideig konstans módon halmozódott, hogy később aztán mind gyorsabb ütemben bontakozzék ki. A tudás halmozódását időnként stagnálások szakították meg, amelyeket utólag kellett behozni. Úgy tűnik, hogy például az égi térben az írás technikájának nyoma veszett az i. e. XII. században, és csak az i. e. IX. században bukkan fel ismét.

Minden jel arra mutat, hogy a haladás ugrásszerűen felgyorsul. Az első hirtelen felgyorsulás, amelyről tudunk, a korai kőkorszakban következett be, vagyis közel 30 000 esztendeje, amikor a kő megmunkálásában alkalmazott pattintás-technika hirtelen tökéletesedett; az előző évmillió során előállított szerszámok esetében alig-alig ismerhető fel valamelyes haladás. A második ugrás az újabb kőkorszakban következett be, amikor — mintegy 8 000—10 000 évvel ezelőtt — csiszolt kőszerszámot kezdtek használni a pattintott helyett. Ez a fejlődés párhuzamos volt a mezőgazdaság, a fonás, a szövés, a fazekasság nagyjából egyidejű meghonosodásával (s a kutya háziállattá szelídítésével, amelyet sok más állat megszelídítése követett). A harmadik ugrást a fémek használata jelezte, majd — a civilizáció hajnalán, vagyis mintegy 5 000 éve — az írás felfedezése.

A negyedik ugrás sokat váratott magára; impulzusa azért volt viszonylag elég nagy: sokáig féken tartott erők szabadultak fel. A közel kétszáz esztendeje megkezdődött ipari forradalom jelzi a haladás felgyorsulásának negyedik ugrását. E nagy lépésre jellemző az élettelen természeti erők hasznosítása, hogy pótolják az állatok és az emberek izomerejét, amelynek a munkafolyamatban végül a helyébe lépnek. (A fizikai erők hasznosításának alapelve tulajdonképpen nem volt új. A szél erejét a civilizáció kezdeteikor a hajózásban, a hidraulikus energiát pedig már a kereszténység kora előtt a malomkerekek meghajtásánál hasznosították.) Jelenleg a negyedik hirtelen felgyorsulás még teljes kibontakozásban van, és semmi jele annak, hogy lendülete alábbhagyna, ahogyan az minden előbbi felgyorsulás esetében előbb-utóbb bekövetkezett; sőt, egyre jobban nekiiramodik. E jelenség jelképe az atomszerkezet felfedezése és e felfedezés műszaki alkalmazása az atomenergia hasznosítása révén.

A természettudományok és a technika további fejlődése sohasem tapasztalt felgyorsulásának vagyunk tanúi. Egyidejűleg azt is tapasztaljuk, hogy a természettudományok és a technika rendkívüli teljesítményeit miként alkalmazzák önkényesen és hidegvérrel előre kitervezett büntényekben, amelyek mellett eltörpülnek a régebbi időkben elkövetett gazságok, már amennyire tudomást szerezhattünk róluk.

Szerencsére a harctéren bevett mérges gáz kétélű fegyvernek bizonyult. Annak idején a szél iránya hirtelen megváltozott, mégpedig Jeanne d'Arc javára, pedig a szél éppolyan szeszélyesen azok ellen a katonák ellen is fordulhatott volna, akik — hogy megfojtsák ellenségeiket — bemocskolták szárnyait. Okunk van feltelezni: a második világháborúban a hadviselő feleket mindkét részen ez a borzalmas tapasztalat, nem pedig az emberiség szelleme készítette a mérges gázok használatától való tartózkodásra. Feltevésünket igazolja az a tény is, hogy miközben háború dúlt, a halált hozó vegyi terméket iszonyatos hatékonysággal alkalmazták a gázkamrákban: a náciak a mérges gázt tartották a legjobb eszköznek az európai zsidóság kipusztítására. A második világháború befejezése és a németországi nemzetiszocialista kormányzat felszámolása után a tudomány és a technika — útján kitartón haladva — előállította a napalmot, ezt a mérges gáznál is szörnyűsebb vegyi fegyvert, amely a bombázógépekről városokra és termőföldekre szórható.

Az a tény, hogy az ember a tudománytól és a technikától rendelkezésére bocsátott nagyszerű eszközökkel ilyen kegyetlenkedéseket követ el, kételyt támaszthatna bennünk az emberiség, vagyis unokáink és unokáink unokái jövőjét illetően. Szerencsére azonban olyan idöket élünk, amelyben az emberek kezdik felmérni, hogy milyen mély az erkölcsi szakadék, s kezd már eluralkodni a nyugtalanság e szakadék további mélyülése láttán.

Az emberiség nem örülhet annak, hogy nagy sikerei a tudomány és a technika lényegében másodlagos színterén realizálódnak, miközben a fő színterén, az emberi viszonylatokban a sikertelenségek tragédiája zajlik.

A halálbüntetés végrehajtásán kívül az ölésnek még csak egyetlen egyetemen elfogadott és nem gyilkosságnak minősített módja ismeretes: az ellenség megölésének kötelezettsége a háborúban; ezt társadalmi feladatnak tekintik, és hazafias tetteként magasztalják. Emlékeztetek arra, hogy a modern nyugati világban a kvékerek voltak az egyedüliek, akik a háború intézményét rossznak tartották, és megtagadták a háborúban való részvételt. Tudomásom szerint jelenleg egyetlen állam létezik, amelynek alkotmánya tiltja a hadviselést: az 1945 utáni Japán.

Csak a mi nemzedékünk lépett arra az útra, amelyen továbbhaladva végre elfogadtathatjuk: az alapvető emberi jogok közé tartozik az is, hogy ne legyünk kötelezhetők előre megfontolt szándékkal ölni, bármilyen okra hivatkozzanak is a parancsosztogatók, s hogy a háborúban való ölés, akárcsak a halálraítéltek kivégzése (beleértve a gyilkosokat sújtó halálos ítélet végrehajtását is) ugyanolyan kevésbé igazolható, mint a magánérdekből elkövetett emberölés, amely az ölés egyetlen, a társadalom nagyobb hányadától gyilkosságnak minősített változata.

Az ember elsődleges joga, hogy ne ölhessék meg előre megfontolt szándékkal, hiszen ha megölik, megfosztják minden más jogok élvezésének a lehetőségétől. De az ember többi alapvető joga, amelyek miatt oly fontos magához az élethez való jog, önmagában sem kisebb értékű, mint az élethez való jog. Példaként említhetem ama jogunkat, hogy ne haljunk éhen, vagy hogy ne váljunk természeti erők áldozatává. Hasonlóképpen jogunk van ahhoz is, hogy ne kelljen éhezünk, hogy ne kelljen olyan lakásban laktunk, amely nem nyújt kellő védelmet az időjárás viszontagságaival szemben, amelynek nincsenek egészségügyi berendezései, vagy túlszűfolt. Jogunk van ahhoz is, hogy ne szakítsanak el erővel családunktól. Ám mindezek csak negatív jogok. De van pozitív jogunk is: nevezetesen, hogy a társadalom érdekében és személyes hasznunkra tökéletesítsük képességeinket. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy jogunk van a képességeinknek legjobban megfelelő oktatáshoz, majd pedig olyan természetű tevékenység folytatásához, amelyre képességeink és képzettségünk alkalmassá tesznek.

Az intelligencia az emberiség egyetlen reális tőkéje. A nyersanyagok és a természet holt erői — a kőolaj, a földgáz, a vízi energia, a villamosság és az atomenergia —, amelyeket, tévesen, „tőkének“ hittünk, az emberiség szempontjából értéktelenek maradtak mindaddig, amíg fel nem fedeztük, hogyan állíthatók emberi célok szolgálatába.

A természeti adottságokkal gazdagon megáldott embert iratlan törvények arra kötelezik, hogy tehetségét ne személyes hasznára és felebarátai kárára használja fel, miként például Napóleon tette, hanem — feltéve, hogy sikerül ilyen magaslatoakra emelkednie — inkább saját személye kárára, de minden más érző lény javára gyümölcsöztesse őket, úgy, ahogyan a boddhiszátva [tökéletességet elért személy. — *A fordító megjegyzése*] cselekedne. Ezenkívül, ha lehetősége van rá, köteles természeti adottságait a lehető legjobb tanulással éppen ott tökéletesíteni, ahol a véletlen folytán meglátta a napvilágot; s — noha erre írott parancs tulajdonképpen nincs — tehetségét a társadalom üdvére gyümölcsöztesse. Ha aztán a társadalom szolgálatában álló ilyen ember saját jólétéről sem feledkezik meg, meg lehet bocsátani neki.

Arnold J. Toynbee

Faj és kultúra

Nem az etnológus feladata kísérletet tenni annak meghatározására, mi az, amit fajon értünk, hiszen a természettudományi antropológia szakemberei sohasem alakítottak ki közös véleményt e tekintetben, és mi sem bizonyítja, hogy ma nagyobb volna az egyetértés az erre a kérdésre adandó válaszban, pedig majdnem kétszáz éve vitatkoznak felette. Nemrég tudtukra adták, hogy az egymástól egyébként nagyon is különböző emberféléknek három, négy, sőt még több millió éves múltjuk van; hosszú idő ez, és sohasem fogunk eleget tudni ahhoz, hogy eldöntsük: a különböző típusok, melyeknek csak csontjait szedjük össze, egymásnak csupán prédaí voltak, vagy keveredés is létrejöhetett közöttük. Egyes antropológusok szerint az emberi faj már nagyon korán alfajokra differenciálódott, s közöttük az őstörtenét folyamán egész sor cseré és keveredés jött létre. Néhány régi vonás fennmaradása és az újabb keletű vonások konvergenciája együttesen szolgál magyarázattal azokra a különbözőségekre, amelyek manapság az emberek között megfigyelhetők. Mások szerint éppen ellenkezőleg, az embercsoportok genetikai elszigetelődése sokkal újabb keletű, a pleisztocén végére tehető; ebben az esetben a megfigyelhető különbségek, amelyek a reprodukció szempontjából elszigetelt népeiségeken belül meghatározatlan ideig fennmaradhatnak, nem az adaptációs lehetőségeiktől megfosztott vonások véletlen eltéréseiből, hanem inkább a kiválasztási tényezők helyi különbségeiből származhatnak. A faj fogalma vagy bármely más kifejezés, mellyel helyettesíteni próbálnók, olyan népeiséget vagy a népeiségek olyan együttesét jelölné, mely a többtől bizonyos gének kisebb-nagyobb előfordulási gyakorisága folytán különbözik.

*

Valójában tudjuk, mi a kultúra, de nem tudjuk, mi a faj. De valószínűleg nem is szükséges tudnunk ahhoz, hogy megkíséreljük tisztázni faj és kultúra viszonyát. Nincs veszteni valókn az kérdést bonyolultabban és ugyanakkor naivabb formában fogalmazzuk meg. A kultúrák közti különbségek nagyobbak, mint amennyire azt a kivülről avatatlan megítélheti; a különböző kultúrák olyan népeiségek sajátjai, melyek fizikai szempontból is különböznek a többi népeiségtől. Ez utóbbiak pedig úgy hiszik, hogy a saját kultúráik közötti eltérések kisebbek, mint a köztük és más népeiségek kultúrája közt fennálló különbség. Van-e észlelhető kapcsolat a fizikai és a kulturális különbség között? Magyarázhatjuk és megokolhatjuk az egyiket a másikra való utalás nélkül? Lényegében ez az a kérdés, amelyre válaszolnunk kellene. Csakhogy erre nem vállalkozhatunk, mégpedig több okból. Ezek közül a legfontosabb a genetikusoknak abból az állításából következik, mely szerint lehetetlen elfogadható módon összefüggésbe hozni a rendkívül komplex magatartást, például azt, mely megszabja egy kultúra különálló voltát, és a meghatározott és helyhez kötött örökletes tényezőket, amelyeket a tudományos kutatás máris kimutatott, vagy az előrelátható jövőben bizonyára meg tud határozni. Előnyösebb tehát, ha a kérdést még inkább leszűkítem, és a következőképpen fogalmazom meg: alkalmas-e az etnológia arra, hogy egymaga magyarázattal szolgáljon a kultúrák különbözőségére? Sikerül-e megfelelnie anélkül, hogy saját racionalitásán kívül eső tényezőkhöz folyamodna, és anélkül, hogy prejudikálná e tényezők természetét, melyeknek biológiai mivoltát megállapítani nem

illetékes? Végeredményben mindaz, amit — egy híres mondást parafrázálva — elmondhatunk a kultúra és a vele nem egy természetű „másik dolog” lehetséges viszonyáról, csak annyi, hogy: semmi szükségünk erre a hipotézisre.

Nem lehetetlen, hogy a dolgok túlzásba vitt egyszerűsítésével túllövünk a célon. A kultúrák különbözősége önmagában, a különbözőség objektív tényén kívül nem jelent problémát. Tulajdonképpen semmi sem akadályozza a különböző kultúrák koegzisztenciáját és a közöttük fennálló viszonylag békés kapcsolatokat, melyeknek a történelmi tapasztalat szerint többféle alapjuk lehet. Mindegyik kultúra amúgy is hamarosan az egyedül üdvözítőnek tartja magát, az egyetlennek, melyben érdemes élni, s nem hajlamos tudomást venni a többiről, jóformán kultúra voltukat sem ismeri el. Az általunk primitívnek nevezett népek legtöbbje önmagát „az igazi”, „a jó”, „a kiváló” vagy egyszerűen az „ember” szóval jelöli, a többieket pedig emberi mivoltukat tagadó jelzőkkel illeti, mint például „földi majom”, vagy „csúnya, mint az éjszaka”. Kétségtelen, hogy a kultúrák közt ellenségeskedés, sőt háború is támadhat, de ez többnyire csak arra szolgál, hogy bosszút álljanak valamely igazságtalanságért, áldozati alanyokat fogdossanak, nőket vagy javakat raboljanak. Oly szokások ezek, melyeket erkölcsünk elítél, de melyek sohase vagy csak kivételesen vezetnek valamely kultúra kipusztításához vagy leigázásához [...] Amikor a nagy német etnológus, Kurt Unkel, aki inkább Ni-muendaju néven ismert (névét azoktól a brazíliai indiánoktól kapta, kiknek életét szentelte), a civilizált világban való egyik hosszabb tartózkodása után visszatért a bennszülöttek falujába, vendéglátói könnyelábadt szemmel gondoltak szenvedéseire távol az egyetlen helytől, melyben, úgy gondolták, élni érdemes. Valamiképpen e más kultúrák iránti tökéletes közöny volt a biztosítéka annak, hogy a maguk módján elkülönülten éljenek.

Abban a civilizációban, mely a maga értékei fejlesztésén munkálkodik, nem talál semmi érdemlegest az a megfigyelő, aki saját kultúrkörében más értékekhez szokott. Úgy képzelem, hogy csak az ő körében történhet valami, hogy csak a saját civilizációja lehet az eseményeket állandóan halmozó történelem előjogának hasznélvezője. Számára csak saját történelme létezik, csak annak van értelme és iránya. Mások történelme szerinte nem is létezik, de legalábbis egy helyben topog.

Ebbe az illúzióba esnek az idősebbek vagy általában a rendszer megújulásának ellenfelei saját társadalmukon belül. Mivel életkoruk vagy politikai nézeteik kizárják őket az események alakításából, az az érzésük, hogy a kor történelme, melynek ők már nem aktív résztvevői, stagnál; velük ellentétben az ifjak és a hatalom gyakorlói lelkesedéssel élnek a korszakot, melynek eseményei az előbbieik számára bizonyos fokig mozdulatlanok merevedettnek tűnnek. Valamely kultúra vagy kibontakozó fázisai egyikének gazdagsága nem belső jellegű, hanem a megfigyelő hozzá viszonyított helyzetének, érdeklődése jellegének, érdeklődése sokoldalúságának függvénye. Hogy egy hasonlattal éljek: a kultúrák olyan vonatokhoz hasonlók, melyek gyorsabban vagy lassabban haladnak, de mindegyik a maga pályáján, különböző irányban. A velünk egy irányba gördülő vonatok vannak jelen tudatunkban a legtartósabban; ilyenkor az ablakokon keresztül kényelmesen megfigyelhetjük a vagonok típusát, az utasok arcvonásait és arcjátékát. De ha egy másik pályán ellenkező irányba robog el egy vonat, csak zavaros és gyorsan tovatűnő, alig felismerhető képet észlelünk, mely leggyakrabban csupán látókörünket zavaró tényezőkre redukálódik, és magáról az eseményről

semmi információt nem ad, csak bosszant, csak zavarja békés szemlélését a tájnak, amely álmodozásaink háttéréül szolgált.

Márpedig valamely kultúra minden egyes tagja ugyanolyan következetesen szolidáris a maga kultúrájával, mint a képzeletbeli utas a maga vonatjával. Születésünktől, de valószínűleg már azelőttől, a minket körülvevő dolgok és élőlények mindegyikünkben bonyolult információs rendszerre szerveződnek, beleértve magatartást, motivációt, a belőlük következő döntéseket, melyeket később felerősít a nevelés ama visszaható látásmóddal, mely lehetővé teszi civilizációnk történetiségében való érzékelését. Mi a szó szoros értelmében együtt haladunk a vonatkozásos e rendszerével, és az ezen kívül maradt kultúrákat csak vonatkoztatásaink deformáló szemszögéből ítéljük meg. Sőt, e vonatkoztatások folytán talán képtelenné is válhatunk megítélésükre.

Mintegy tíz esztendeje kezdtük észlelni, hogy a szerves élet és a kulturális fejlődés összefüggéseiről olyan kifejezésekkel szólnunk, amilyeneket Auguste Comte metafizikainak nevezett. Az emberi fejlődés nem mellékterméke a biológiai fejlődésnek, de nem is egészen különböztethető meg tőle. A két hagyományos felfogás szintézise ma már lehetséges, azzal a feltétellel, hogy a biológusok és etnológusok ne ériék be a priori vagy dogmatikus válaszokkal, hanem ismerjék fel az egymásnak nyújtható segítséget és saját tudományuk korlátait.

A hagyományos válaszok elégtelensége talán magyarázatul szolgál arra, miért bizonyult gyakorlatilag oly kevésbé hathatósnak a fajgyűlölet elleni ideológiai küzdelem. Semmi sem bizonyítja, hogy a faji előítéletek csökkentek volna, sőt, minden jel arra mutat, hogy rövid, helyi jellegű szélsősend után másfelé nagyobb intenzitással újraélednek. Ezért van az, hogy az UNESCO időnként szükségesnek tartja újra harcot hirdetni ellene, e harc kimenetele azonban legalábbis bizonytalan. De vajon bizonyos-e, hogy a türelmetlenség faji megnyilvánulási formája elsősorban az egyes népeiségek táplálta hamis felfogásból származik, abból, mely szerint a kulturális fejlődés az organikus fejlődés függvénye? Vajon ezek az eszmék nem csupán ideológiai köntösesei valóságosabb ellentéteknek, melyeknek alapja a mások leigázásának szándéka és az erőviszonyok változása? Minden bizonnyal ez volt a helyzet a múltban; de ha az erőviszonyok kiegyenlítődnek is, nem szolgál-e a faji különbségek továbbra is ürügyül az együttélés növekvő nehézségei közepette, melyeket a demográfiai robbanást elszenvedő emberiség megérez? Az emberiség — akár csak a lisztféreg, mely társait távolról mérgezi meg toxikus váladékával, nehogy számuk meghaladja a zsákban rendelkezésükre álló élelmi-szerkészletet — gyűlölni kezdi önmagát, mert titokzatos előérzet inti: túlságosan elszaporodott ahhoz, hogy minden tagja szabadon élvezhesse a nélkülözhetetlen javakat — a szabad teret, tiszta vizet, szennyezetlen levegőt. A faji előítéletek ott csapnak a legmagasabbra, ahol bizonyos embercsoportokat szűkre szabott természeti javakkal túl szűk területre zsúfolnak össze, s ezt már nem tűrhetik el anélkül, hogy méltóságukon önmaguk és hatalmas szomszédaik előtt csorba ne essen. De vajon a modern emberiség egészében véve nem önmaga kifosztására tör-e, és e megkisebbedett bolygón nem kreál-e ugyanolyan helyzetet a maga kárára, mint amelyet egykor bizonyos képviselői a szerencsétlen amerikai és óceániai törzsek számára teremtettek? S végül mit ér a faji előítéletek elleni ideológiai harc, ha igaznak bizonyul a pszichológusok bizonyos kísérleteiből levonható ama következtetés, mely szerint elég, ha bármilyen származású alanyokat csoportokra osztva közöttük versenyhelyzetet teremtünk, hogy mindegyikben önző és igazságtalan ér-

zelmek támadjanak a riválissal szemben? A kisebbségi közösségek, például a hip-pik, akiknek megjelenését a világ különböző pontjain megfigyelhetjük, faj szerint nem különböznek a lakosság többségétől, csupán életmódjuk, erkölcsük, hajviseletük és ruhájuk más. Vajon az általuk kiváltott ellenszenv vagy éppen ellenséges érzület lényegében különbözik-e a faji gyűlölettől, és vajon igazi haladásra buzdítjuk-e az embereket, ha megalégszünk azzal, hogy eloszlatjuk a sajátos előítéleteket, melyeken állítólag ez az érzés alapul? Mindeme feltevések közepette az etnológus közreműködése a faji kérdés megoldásában jelentéktelennek tűnik, és nem valószínű, hogy a pszichológusok és a nevelők, ugyanilyen helyzetben, termékenyebbek lehetnének. Hiszen a primitívnek nevezett népek példája azt tanúsítja, hogy az egymás iránti türelem két feltétel teljesülésétől függ: egyrészt a relatív egyenlőségtől, másrészt a megfelelő fizikai távolságtól; de e feltételek a jelenkori társadalomban a megvalósulástól nagyon távol állnak.

Van még egy oka annak, hogy az etnológus bizonytalanodik, természetesen nem a faji előítéletek leküzdésére irányuló harcában, hiszen tudománya már eddig is nagymértékben részt vett, és továbbra is részt vesz ebben a harcban, hanem abban, hogy habozik hinni abban, amire oly sokat biztatják, nevezetesen: hogy az ismeretek terjedésével és a kommunikáció fejlődésével sikerül az embereket rávenni, hogy egymással harmóniában éljenek, elismerjék és tiszteletben tartsák a köztük létező különbségeket. Többször hangsúlyoztam, hogy az eddig földrajzi távolság, nyelvi és kulturális válaszfalak következtében elkülönült népségek fokozatos egybeolvadása a végét jelenti egy olyan világnak, amelyben az emberek több száz évezreden át éltek egymástól tartósan elkülönült kis csoportosulásokban, s mindegyikük másképpen fejlődött mind biológiai, mind kulturális szempontból. A kibontakozott ipari civilizáció, a közlekedési eszközök és a hírközlés növekvő sebessége okozta felfordulás ledöntötte ezeket a korlátokat. Ugyanakkor csökkentek e változások kínálta esélyek arra, hogy újabb genetikai kombinációk és kulturális kísérletek teherbíró képességét kipróbálhassuk. De nem rejthetjük véka alá, hogy sürgős gyakorlati szüksége és magas szociális céljai mellett az előítéletek elleni harc maga is részese annak az áramlatnak, mely az emberiséget egy, a régi partikularizmusokat romboló, átfogó civilizáció irányába tereli; ám e partikularitások tiszteletre méltók, mert olyan esztétikai és szellemi értékeket hoztak létre, melyek széppé teszik életünket, s melyeket gondosan összegyűjtünk könyvtárainkban és múzeumainkban, mert magunk is érezzük: mind kevésbé vagyunk képesek ugyanolyan értékeket alkotni.

Bizony abban az álomban ringatjuk magunkat, hogy egy szép napon az egyenlőség és testvériség uralkodik majd az emberek között, de anélkül, hogy kompromittálná különbözőségüket. Ha az emberiség nem hajlandó beletörődni abba, hogy terméketlen fogyasztójává váljék olyan értékeknek, amelyeknek megalkotására a múltban alkalmasnak mutatkozott, miközben maga csak fattyú művek, időtlen és gyermekded találmányok létrehozására képes, akkor újra meg kell tanulnia, hogy minden igazi alkotás bizonyos — éppenséggel elutasító, sőt megtagadó — vakságot tételez fel más értékek iránt. Mert nem lehet egyidejűleg a máséban gyönyörködni, vele magunkat azonosítani, és mégis különbözőnek maradni. A tökéletesen megvalósult kommunikáció a mással előbb vagy utóbb megszűnésre ítéli mind a magam eredetiségét, mind az övét. A nagy alkotó korszakok azok voltak, amelyekben a kommunikáció már elegendő volt ugyan ahhoz, hogy az egymástól távol levő kortársak egymást ösztönözzék, de a kapcsolatok még nem

voltak annyira gyorsak és gyakoriak, hogy az egyének és csoportok közti szükséges akadályok túlságosan lecsökkenjenek, és a túl könnyű csere teljesen kiegyenlítse és feloldja a különbségeket.

Az emberiség tehát kettős veszélyben forog, melynek fenyegetését az etnológus és a biológus egyaránt felmérheti. Annak ismeretében, hogy a kulturális és a biológiai fejlődés egyetemleges, jól tudják, hogy a visszatérés a múltba lehetetlen. De azt is felmérik, hogy az út, amelyen az emberiség jelenleg halad, feszültségekkel terhes, hogy a fajgyűlölet csupán halvány képét nyújtja a végetekig felfokozott gyűlöletnek, melynek uralma a jövőben — méghozzá már a faji különbségek ürügye nélkül is — fenyeget. A mai és a még félelmetesebb közeli jövő veszedelmeinek elkerüléséért tudomásul kell venniük, hogy a bajok gyökerei a tudatlanságnál és előítéletnél mélyebbre nyúlnak, s csupán a történelem alakulásában beálló változásban reménykedhetünk. Ezt a változást azonban még az eszmék haladásánál is nehezebb elérni.

Claude Lévi-Strauss

Szemelvények a Revue Internationale des Sciences Sociales XXIII/4. kötetében megjelent tanulmányból.

Olimpiai postabélyegek